

UDC 930.85 (4-12)

YU ISSN 0350-7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXIX

Redacteur

NIKOLA TASIC

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrtaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARASANIN, MIJKA IVIC, C'EDOMIR POPOV,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),

DIMITRIJE DJORDJEVIC (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIC,

VESELIN DJUREVIC, MIODRAG STOJANOVIC

BELGRADE

1998

корисне и много шире употребљиве резултате.

Све у свему, први број Кодова словенских култура обележили су лингвисти. Да се појавио пре десетак година, овај би зборник вероватно носио јак печат тартуско-московске семиотичке школе, у њему би можда било и прилога поетици усмених књижевних врста, а преовлађујући утицај би, поред Лотмана, имали Иванов и Топоров. Нема, дакако, ничег лошег у томе што се утицаји мењају – напротив. Али, да се у тексту Ане Радин последњи и, мада одличан, ипак сасвим недовољан пасус није везао за фолклорну симболику багрема и јаблана у *Сеобана* Милоша Црњанског, могло би се помислити да је књижевност из овог броја протерана, или – што је још горе – да није у њему никад ни имала место. То, наравно, не би било тачно. На

сарадњу су били позвани сви и, ако због нечега треба жалити, онда је то несрећна околност да се ниједан „поетичар“ овом позиву није одазвао. Несрећна је, између осталог, и зато што преглед равни кодиранија остаје непотпун, будући да тек књижевност (као модел модела) отвара проблем настojених кодова и трећестепених моделација, нарочито ако се има у виду сложен однос међу подсистемима који приређују традицијску културу. Првостепени и другостепени системи, као што су језик и обред, добијају сасвим нове одлике у системима вишег степена и због тога је за озбиљно бављење теоријом усмене књижевности сваки, и најсложенији лингвистички или фолклористички подухват, увек био нека врста претходног рада. Оптимални услови стичу се, свакако, онда када се потребе и могућности усагласе, али на то – изгледа – треба још чекати.

Мирјана Ддетелић

Мирјана Ддетелић: *УРОК И НЕВЕСТА. ПОЕТИКА ЕПСКЕ ФОРМУЛЕ*
Балканолошки институт САНУ, посебна издања књ. 64; Универзитет у Крагујевцу –
Центар за научна истраживања), Београд, 1996

Епска формула је појам настао у хомерологији, у склопу покушаја да се реши проблем настанка и ауторства таквих творевина усмене књижевности какве су *Илијада* и *Одисеја*, које при свом великом обиму показују висок уметнички ниво, а пре свега чврсту композицију. Традиционално се песничка формула дефинише као „скупина речи која се редовно користи под истим метричким условима да изрази исту основну идеју“. Утврђено је да се хомерски текст у великој мери састоји од таквих формула, и дошло се до закључка да је располагање великим репертоаром стајаћих обрта те врсте умногоме олакшавало састављање и памћење великих епова. Тај налаз је валидан и за друге епске творе-

вине - Гринцер га је потврдио на примеру стариндијске *Махабхарате* која обимом далеко превазилази и саме хомерске спевове - но интересантно је да је он први пут проверен и, тако рећи оверен, на нашем епском песништву. Творци концепта о **формуланости** (или формулативности) усмене епике, амерички научници Пери и Лорд, изградиле су своју теорију, између два светска рата, добрим делом кроз анализу још живе српскохрватске епске поезије, преважно мустиманске. Како се ради о позном и у уметничком смислу недовољно репрезентативном узорку, оправдан се чини покушај Мирјане Ддетелић да, настављајући правцем зацртаним у својој претходној студији о митском просто-

ру и епизи, у овој новој књизи о епским формулама преиспита Пери-Лордове налазе и дефиниције, и то на класичном корпусу српскохрватске епике, који – поред Вукових записа – укључује још Ерлангенски рукопис, Милутиновићеву *Пјеванију* и зборнике Матице Хрватске.

Док је Перијево и Лордово истраживање имало пред очима пре свега проблеме **технике** настанка епске творевине, Мирјану Детелић занима првенствено њена **поетика**. Њена дефиниција епске формуле сложенија је од наведене Пери-Лордове. Она, пре свега, разликује формулу као такву од формулативности као опште тенденције епске поезије и залаже се да се закључивање о формулама проверава референтним параметрима *месито-форма-функција*. Места на којима се формуле у песми јављају заправо су њене *конструктивне границе*: почетак, крај и додирни унутрашњих сегмената. На тај начин разликују се **унутрашње** формуле од **спољашњих**, тј. оних које долазе на почетку и на крају песме (на пример: *Мили Боже, чуда великога!* односно *Све је лажа, а Бој је истина*), а међу њима оне које су **општег** карактера, незане за садржину песме (попут овде наведених) и **посебне**, које уводе, односно закључују радњу (типа: *Вино тије Краљевићу Марко*, односно *Ману сабљом, одсјече му главу*). Унутрашње могу бити пуне временске и ситуационе назнаке којима се уводи нови сегмент певања (нпр. *Кад ујујуру јујуро освануло*, или *Прамен се је магле заде-нуо*), чак и вантекстуалне (*Да је коме сјајини ја гледати*). Има, међутим, и таквих унутрашњих формула чија функција није сводива на „основну идеју“ коју исказују, већ у себи носе дубље конотације изведене из општег контекста фолклорне традиције. Једна таква дала је повод и за наслов књиге. У песми „Женидба Милића барјактара“ долази формула *Кад су били гором љујујући*, наизглед једна обична просторна одредба, али

за њом одмах следи стих *Стиже урок на коњу ђевојку* (невесту) који чини кључну тачку радње у овој епској балади. Јасно је да у избору горе као места радње нема никакве произвољности: то је, у свести песниковој и његових слушалаца, област дивљег и нељудског, простор деловања демонских сила. Већ из овог примера јасно је да посебне епске формуле треба сагледавати не само као елементе епске технике, него – и првенствено – као делове песничког текста, „текст у тексту“, како каже Мирјана Детелић.

Пошто је у првом делу књиге изложила на подробен начин своје теоријске поставке, које су добрим делом нове и представљају корак напреду односу на обимну претходну литературу коју је користила, ауторка у другом делу покушава – и успева – да покаже њихову применљивост на конкретном материјалу. Поред опширног завршног огледа о песми „Женидба Милића барјактара“, посебно су размотрене формуле пијења вина, слања писама, гаврана гласоноше, женидбе на далеко, судбоносног лова, казне за певање, прамена магле, утве златокриле. То је учињено не само са становишта њихове функције у контексту песме, него и уз покушај дубљег проницања у фолклорно-митолошку подлогу њихове садржине. У том смислу, неколико занимљивих идеја и налаза у овој књизи завређује посебан осврт.

Већ смо помињали негативну конотацију *горе*, проистеклу из бинарне опозиције људског и дивљег, демонског. Она је као таква присутна у старијем слоју наше епике где, између осталог, налази свој израз у казни која стиже јунака, јунакињу или сватове који – најчешће упркос упозорењу – гором иду *јевујући*. Са историјским преокретом који је значао пад под Турке ситуација се у млађој, хајдучко-устаничкој епизи изокренула: ту је гора позитивно конотирана као *свој*, *поријатљески* простор, пошто је постала главно прибежиште борцима против

Турака, док – обратно – *ѓрадови*, који су у песмама ранијих времена место боравка позитивних, то значи својих, српских јунака, сада постају нешто непријатељско, као упоришта турских поробљивача. Затим, честа уводна формула *Лов ловио*, по правилу се развија тако што јунак не улови ништа од дивљачи, већ му се деси нешто неочекивано: ухвати вилу па се ожени њоме, нађе остављено дете, сучи се са Божјим гневом због лова у празнични дан итд.; није наодмет напоменути да и код те формуле *замене ловине*, како је назива Мирјана Детелић, полазну ситуацију ствара човеков искорак из припитомљеног, ољуђеног света у шуму и планину, где је могућ његов сусрет са демонским оличењем сопствене судбине. Из сличне опозиције *блиско : далеко* – на одатле и *шуђе, кобно* – проистичала би функција формуле *Кад се жени* (тај и тај јуначе), *На далеко зајроси девојку*, која редовно наговештава мукотрпан ток, а често и трагичан расплет женидбе. Осим ових општих елемената архајског виђења света, поједине формуле могу одражавати и конкретније митологеме. Тако, на пример, иза поменутог клишеа о погубности певања у гори, може – према идеји Љубинка Раденковића коју Мирјана Детелић прихвата и развија – стајати пагански сиче о богу громовнику и његовој неверној жени. Такође неће бити неоправдана ауторкина претпоставка, наслонена на Нодилову анализу, да се иза формулаичних исказа и слика у песми „Женидба Милића барјактара“ крију елементи неког соларног мита.

Поред митолошког, ваљало би помишљати и на *риѓуално* порекло неких епских формула. **Пијење вина** било је, рецимо код Скита, устаљени обред ратничке дружине којим се одавала пошта јунаштву и жигосало нејунаштво: случајан или намеран пропуст у ритуалном поступку („прслужена чаша“) могао је бити генератор заплета како у

стварносној, тако и у епској равни. Не треба изгубити из вида да су у средњем веку, а и раније, основна ситуација у којој су извођене јуначке песме били скупови одраслих мушкараца – *дружине* – уз вино или друго опојно пиће. Како мотив пијења вина и престужене чаше, тако и формуле обраћања епског певача *дружини* познати су руским биљинама и према томе вуку порекло из прасловенског доба. Још дубљу старину може имати мотив **гаврана гласоноше** који Мирјана Детелић овде разматра полемишући са Шмаусовом тезом, изнетом поводом песме „Бој на Мишару“. Ради се о случају када је једна уводна формула, или како то Шмаус зове – стереотипни почетак: *Полећела два врана ѓаврана* растегнута до те мере да је прерасла у оквир читаве песме. Сличан формулаичан почетак: *Оћкако је ѓавран йоцрнио*, који се метонимијски употребљава за: *Оћкако је свијећин насћануо*, иза себе очито има читаву причу, била она позната певачу и његовој публици или не. Овде би се могло указати на једну могућу интерпретацију гаврана. Та птица је централни лик у митологији палеоазијатских народа настањених у Северној Азији, као и дела Индијанаца Северне Америке. Гавран је истовремено главни јунак палеоазијатског епоса, где иступа – како у зооморфном, тако и у антропоморфном облику – као моћни шаман, космотворца, културни херој и прапредак људског рода. Истраживања Елијадеа и других показују да сличне, шаманизму својствене представе нису биле стране ни појединим индоевропским народима. Међу божанствима старих Германа Водан или Один, покровитељ магје и песништва, показује веома изражене шаманистичке црте и неће бити случајно што он у својој пратњи има два гаврана. По грчком предању, гавран је пратио и Аполона, такође бога поезије: тај гавран је у ствари био Аристеја са Проконеса, давно умрли песник, творац неса-

чуваног спева о легендарном народу Аримаспима. За истог Аристеју легенда везује и друге мотиве, који се свode на шаманистички транс при којем душа излази из привидно обамрлог тела и путује кроз далеке, митске пределе. Нема сумње да је ту посреди утицај шаманизма, који је са североистока, преко Скиције, допро и до античке Грчке. Ни стари Словени нису могли остати по страни од тих религијских струјања. Већ је писано о шаманистичким елементима у епском предању о Краљевићу Марку, кога Чајкановић умесно пореди са Воданом. Овде ваља напоменути да јуначка песма Марка често доводи у везу са гавраном. Имајући све ово у виду, можда није пресмело претпоставити да наш мотив гаврана који извештава о неком далеком догађају чува неку успомену на шаманска путовања, с тим што је он преосмишљен утолико што гавран, као птица злокобног, црног изгледа која се храни лешевима, доноси редовно лоше вести са бојишта.

Напокон, ваљало би нешто рећи и о лингвистичкој страни ове проблематике, у коју ауторка програмски није улазила. Песничке, у том броју и епске формуле су, са гледишта језика, спојеви речи „очврсли, окоштали“ у своме метричком калуцу и као такви могу у себи чувати више језичке старине него други, варијабилнији лексички елементи песме. Стога није случајно што су индоевропски компаративисти још у прошлом веку уочили формалну подударност појединих таквих, како ми то данас кажемо – формулаичних спојева у раним песничким споменицима разних, међусобно сасвим удаљених али на праиндоевропској равни сродних народа; тако на пример између хомерских спева, старондијских *Веда*, и старонордијске *Еде*. Део тих формула, чији се настанак може датирати у доба индоевропске заједнице, пре најмање пет хиљада година, својом семантиком јасно указује на епски жанр (нпр.

грч. *mégakléos*: стинд. *māhi srāvah* „велика слава“). Рад на идентификацији и реконструкцији тих формула „индоевропског песничког језика“ тече већ добрих сто педесет година, независно од оног тока истраживања формулаичне структуре песничког текста који су усмерили Пери и Лорд, што не значи да не преузима одређене његове резултате. Корист би могла бити узajамна, што ћемо предочити једним примером. Српској и прасловенској речи *чудо* етимолошки одговара грчка *kydos*. Та реч је већ у класичном грчком песнички архаизам: среће се само код Хомера, па је још Антоан Меје, указавши на ту грчкo-словенску изоглосу, претпоставио да се ради о остатку из песничког језика. Међутим, тек је Мејеов ученик Емил Бенвенист утро пут прецизнијем дефинисању овог односа. Он је на свим местима *Илијаде* и *Одисеје* пажљиво преиспитао значење речи *kydos*, која се традиционално преводи као „слава, дика“ и показао да се заправо ради о божанском упливу у људске послове, који најчешће омогућује превагу једној или другој страни у сукобу, а испољава се таквим знацима као што је гром из ведра неба и сл. Одатле већ није далеко до нашег *чуда великога* што се шћаше по земљи Србији да *ћреврне*, тј. да доведе до преврата, преокрета у односу сукобљених страна: Срба и Турака, а које се испољава кроз небеска и друга знамења, између осталих – и кроз гром усред зиме. Наш стајаћи спој *велико чудо* значењем обају елемената и етимологијом именског одговара хомерском *méga kydos*, тако да се можда ради о позној трансформи једне праиндоевропске песничке формуле, која је изворно била, по терминологији Мирјане Детељић, *ћосебна*, тј. повезана са контекстом, да би доцније постала *оћићћа*, с тим што се трагови њене контекстуалне функције још могу назрети од случаја до случаја.

Сврха ових примера била је да укаже на инспиративност и корисност књиге

Мирјане Детелић и за нека истраживања која њеној материји прилазе са другачијих методолошких поставки, свакако не супротних њеној, него пре с њом комплементарних. У томе свакако треба видети једну додатну позитивну димензију

целог подухвата. Ако томе додамо још и веома промишљене и обухватне индексе, који чине готово половину обима књиге, нема сумње да ће за овим делом веома често и са великом коришћу посезати свако ко се бави нашом народном епиком и уопште фолклором.

Александар Лома

МАЛИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ АТЛАС БАЛКАНСКИХ ЈЕЗИКА

Криза у савременој балканској лингвистици (на коју већ дуже времена упозоравају угледни балканолози) има изгледа да буде превазиђена. Стара идеја - идеја о балканском лингвистичком атласу - коначно добија своје конкретно лице. У априлу ове године, у Марбургу је одржан први састанак Комисије за балканску лингвистику при Међународном славистичком комитету. Формирана Комисија за своју централну радну тему планира пројекат Балканског лингвистичког атласа, руководилац пројекта је еминентни бугарски балканолог П. Асенова, а центар за израду Атласа биће Марбург (Немачка) где већ постоји искуство на сличним пројектима. Том приликом, реферате о модусима рада на Балканском лингвистичком атласу поднели су П. Ивић, Г. Цихун, К. Штајнке и А. Собољев. У међувремену, тим балканолога са Руске академије наука, из Санкт-Петербурга и Москве, припремио је и објавио три упитника, на основу којих су већ обављена и прва теренска истраживања. У питању је, за сада, реализација пројекта Малог дијалектолошког атласа балканских језика (МДАБЈ) (предвиђено је свега 15 пунктова). Програми-уштитници који прате МДАБЈ конципирани су као синтаксички, лексички и етнолингвистички.

*

Малый диалектологический атлас балканских языков, синтаксичес-

кая программа. Санкт-Петербург 1997, издање Руске академије наука, Института за лингвистичка истраживања, Одељење упоредно-историјског проучавања индоевропских језика и ареалних истраживања. Ауторски колектив чине: А. Н. Соболев, И. И. Воронина, Ј. А. Лолашов и А. Ј. Русаков.

Аутори МДАБЈ поставили су за циљ описивања балканске синтаксе кроз исцрпан граматички опис основних балканских дијалеката у лингвогеографском аспекту. На основу теоријских радова П. Асенове и Т. В. Цивјан балкански језички савез поима се као језичка целина која егзистира на дијалекатској равни као последица дуготрајних етно-лингвистичких контаката балканских народа. Тако су за предмет описивања одабрани поједини дијалекатски системи, а не књижевни језици. Синтакса је одређена на два начина: као проучавање структуре целокупних синтаксичких јединица (израза и реченица) и као проучавање граматикализованих и синтаксички слободних средстава изражавања одређених граматичких значења. Тако ће се картографисати начин изражавања одређеног граматичког значења и структура посебне синтаксичке јединице. Овакав став се ослања на теоријска полазишта руске дијалектолошке традиције истраживања дијалекатске синтаксе која испитује структуру синтаксичких спојева (израза и реченица) као и њихове функције и услове употребе. Рад је био отежан чиње-